AYTƏN CAVADOVA
BDU
Ayten.cavadova95@mail.ru

EKSPRESSİV MƏTNİN FORMALAŞMASINDA TƏKRARLARIN ROLU

Açar sözlər: mətn, ekspressivlik, təkrarlar, leksik təkrarlar
Ключевые фразы: текст, экспрессивность, повторение, лексические повторение
Key words: text, ekspressiviness, repetition, lexical repetition

Ekspressivlik nitq istifadəçisinin nitqin məzmununa və ya haqqında danışılan şəxsə münasibətinin ifadə olunma vasitəsidir. Ekspressivlik dilin və nitq prosesinin mühüm bir hissəsini təşkil edir və fikrin müxtəlif şəkildə, müxtəlif vasitələrlə əks etdirilməsini təmin edir. Ekspressivlik, nitqi daha qabarıq, daha təsirli etmək məqsədilə dildə mövcud olan fonetik, leksik,morfoloji və sintaktik vasitələrdən istifadə etməklə söylənilən fikrin ifadəliliyinin, təsirliliyinin qüvvətləndirilməsinə, deyilənlərin təsir gücünün artırılmasına və bununla da dinləyiciyə müəyyən emosional təsir göstərməyə xidmət edir.

Mətndə sözlər bir-biri ilə sintaktik, struktur və semantik vasitələrin köməyi ilə əlaqələnir. Mətn vahidində ilkin əlaqə sintaktik üsulla yaranır. Sintaktik üsulun ən kiçik üslubi ifadə vasitəsi söz birləşmələridir. Söz birləşməsində informasiya əsasdır və müəyyən istiqamətlidir. Struktur planda tekst yaradıcı faktorlardan biri, mətndaxili əlaqələrdən biri olan təkrarlardır. Təkrarlar mətnin komponentləri arasında əlaqə vasitələrinin universal növü olub, xüsusi məna ifadə edən temanın ön plana çıxarılması ilə əlaqədardır.

Təkrarlar mətnin sintaktik, leksik və semantik əlaqələrinin hər birinin daxilində yarımqrup təşkil edir. Təkrarlar müxtəlif növdə olur. Üslubi imkanlarının əhatəliliyi ilə seçilən təkrarlar sintaktik və leksik təkrar olmaqla iki yerə ayrılır. Sintaktik təkrarlar özünü sintaktik vahidlər səviyyəsində göstərir. Leksik təkrarlar isə özünü leksik vahidlər səviyyəsində göstərir. Mətnlərin təşkil edilməsində təkrarların rolu böyükdür. Təkrarlar fikrin dolğun, qüvvətli çatdırılmasına, müəyyən bir ideya və düşüncənin vurğulanmasına xidmət edir.

Mətndə təkrar üslubdan asılıdır və mətn vahidlərini semantik cəhətdən bir-birinə bağlayır. “Bədii mətndə semantik əlaqələrin iki tipini-konnotativ və assosiativ tiplərini ayırmaq mümkündür. Hər iki tip poetik əsərlərdə geniş

istifadə olunur”. Azərbaycan aşıq yaradıcılığında, klassik ədəbiyyat nümunələrində, məsələn, Vidadinin qəzəllərində əlaqənin konnotativ və assosiativ tiplərindən istifadə olunur. Bu tip əlaqələr feili təkrarların işlədilməsi müşahidə olunur. Məsələn;

[illegible]

[illegible]

Burada “gəlmiş-gəlməmiş” tipli feili təkrarlar əlaqə yaratmaqla informasiyanın təsirliliyini artırır. Bu feili təkrarlar konnotativ, həm də assosiativ əlaqə növlərinin yaranmasında iştirak edir.

Təkrarlar mətnin yaranmasında xüsusi roloynayır. Mətndə özünü göstərən təkrarların müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək olur və prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edən sementvari üsul kimi üzə çıxır. Təkrar olunan komponentlər mətnin emosionallığını artıran vasitə kimi çıxış edir. Mətndə takrar heç də həmişə vahidi olduğu kimi təkrarlamır, bəzən vahid transformasiyaya uğraya bilir. Ilk cümlədə verilən vahid orta cümlələrdə transformayiya uğrayır və son cümlədə ellipsisə uğrayır.

Məsələn ; [illegible]

[illegible] bütün mətn boyu transformasiyaya uğrayıb. Birinci, ikinci və üçüncü cümlələrdə söz birləşməsi transformasiya nəticəsində [illegible] sözü ilə əvəz olunur. Sonuncu cümlədə söz göstərilmir.

Mətn daxilində özünü göstərən təkrarlar bəzən tematik proqressiyaya səbəb olur. Tematik proqressiya hadisəsi odur ki, əvvəlki cümlənin reması, sonrakı cümlənin temasına çevrilir. Bu hadisə ilə tema-rema əvəzlənməsi inkişaf edir.

Məsələn ; [illegible]

Bu misalda birinci cümlədə [illegible] sözü cümlənin reması, ikinci cümlədə isə cümlənin temasıdır. Birinci cümlədə yenini , ikinci cümlədə isə məlum olanı bildirir və artıq burada Şərəf xanımın görünüşü ilə bağlı yeni məlumat verilir.

Leksik təkrarlar özünü leksik vahidlər səviyyəsində göstərir. “Leksik təkrarlar məna müxtəlifliyinə imkan vermir, mənanın həmin təkrarlanan vahid ətrafında formalaşması üçün şərait yaradır”. Leksik təkrarların təsnifatı maraqlı və mürəkkəb xarakter daşıyır. Mürəkkəblik əsasən cümlə təkrarına xidmət etməklə, xəbərdə tam və natamam formada özünü göstərir. Kamal

Abdullayev belə qeyd edir; “Xəbərin təkrarı tam və natamam ola bilir. Natamam təkrarlardan o zaman danışmaq olur ki, paralel komponentlərdə müxtəlif subyektlər iştirak edir və uzlaşma eyni şəkildə həyata keçirilmir”.

Leksik təkrarlar mətnin struktur xüsusiyyətlərindən asılı olaraq eksplisit və implisit, tam və ya natamam şəkildə təzahür edə bilərlər. Eksplisit təkrarın aşkar şəkildə, implisit isə gizli şəkildə əks olunmasıdır. Tam leksik təkrar zamanı mətnin əvvəlki cümləsində istifadə olunmuş leksik vahid sonrakı digər cümlələrdə də hər hansı dəyişikliklə deyil, tam formada təkrar olunur. Tam leksik təkrarlar fikrin daha qabarıq çatdırılmasında, mətnin dərk olunmasında önəmli yer tuturlar. Leksik təkrarın digər təzahür forması olan natamam təkrarlar isə mətnin sonrakı komponentlərində ilk cümlədə olduğu kimi deyil, müəyyən dəyişikliklərə məruz qalaraq çıxış edirlər.

Uğurlu və mətn yaradıcılığının tələblərinə cavab verən əsərlərdə leksik təkrarlar mühüm yer tutur, məzmun və ideyanın dərk olunmasında açar rolunu oynayırlar. Mövlud Süleymanlının əsərlərində işlədilmiş leksik təkrarlar da öz üslubi xidmətləri ilə seçilir. “Yangın” hekayəsində yer almış leksik təkrarları nəzərdən keçirdiyimiz zaman bunun şahidi ola bilərik ki, bu vahidlər ekspressivlik və intensivlik daşıyıcısı kimi çıxış edə bilərlər ; [illegible]

Bu göstərilən nümunə tam leksik təkrara aid nümunədir. Əvvəlki cümlədə işlənmiş söz digər cümlədə də olduğu kimi təkrar olunur, heç bir dəyişikliyə uğramır. Bu cür təkrarlar mətndəki məzmunu daha qabarıq çatdırmağa kömək edir və əsasən klassik ədəbiyyatda daha çox istifadə olunur.

Təkrarları qruplaşdırarkən cümlə daxilində işlənən təkrarlara sadə leksik təkrarları daxil edirik ki, bunlar içərisində ən çox işlənən növü eyni leksik vahidin cümlə daxilində bir dəfə deyil, bir neçə dəfə işlədilməsidir. Bu cür təkrarlar, təkrar olunan vahidin həmin kontekstdə ifadə etdiyi mənasını gücləndirmək, emosioal çalarlığı artırmaq və həmin təkrar olunan sözün ətrafında cəmləşmiş informasiyanın əhəmiyyətini qabartmaqdır.

Məsələn; [illegible]

Leksik təkrarlar leksik vahidlərin, yəni söz və söz birləşmələrinin vasitəsilə yaranır. Leksik təkrarlara həmçinin cümlələrin təkrarını da aid etmək olar. Sözlərin söz birləşmələrinin və cümlənin təkrarına nümunə olaraq Kitabi Dədə Qorquddan nümunələr göstərmək olar;

[illegible]

[illegible] Bu mətnlərdə isimlərin təkrarı olmuşdur. Birinci mətndə [illegible] sözü dörd dəfə, ikinci mətndə isə [illegible] sözü iki dəfə təkrar olunmuşdur. Birinci misal natam təkrar, ikinci misal isə tam təkrar nümunəsidir.

Sözlərlə yanaşı söz birləşmələrinin də təkrarı mətnin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Söz birləşmələri mətnlərdə müxtəlif cür özünü göstərə bilir ; [illegible] və s ;

[illegible]

Bu misalda natamam leksik təkrardan istifadə olunmuşdur. [illegible] sözü dəyişikliyə uğramışdır. Mətndə ekspressivlik yaradan vasitələrdən biri də cümlələrin təkrarıdır. Bu cür leksik təkrarlar mətndə əlaqələnməni yaradır və mətnin mənasının açılmasına xidmət edir. Lakin mətn daxilində cümlə təkrarlandıqca müstəqilliyini müəyyən dərəcədə itirmiş olur. Mətndə bəzən elə məqamlar olur ki, onu yalnız cümlənin təkrarı vasitəsilə çatdırmaq olur və cümlənin təkrarı əsas rol oynayır. Cümlənin təkrarı tam təkrar formasında özünü göstərir. Mətndə onu təşkil edən cümlələr təkrar edilməklə bir- birinə koherent şəkildə bağlanır. Belə mətnləri tədqiqatçılar zəncirvari mikrostrukturların birliyi hesab edirlər.Bütün bu göstərdiyimiz nümunələr, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin təkrarı mətndə mənanın daha qabarıq çatdırılmasında kömək edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı; Maarif, 1998.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi. Fil.elm.dokt.diss. Bakı, 1967.
3. Bəylərov A. “Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı; Nurlan, 2008.
4. Тураева З.Я. “Лингвистика текста”. M., 1986

А. Джавадова

Роль повторении в оформлении экспрессивного текста

Резюме

Экспрессивность отражает разные мысли и обеспечивает варазительность мыслей. Экспрессивность обширно выражается на фонетическом, лексическом и синтаксическом уровне. Повторение текста, как творческий фактор обеспечивает выражение своей мысли в более сильном или слабом уровне. Повторение, как лексическое и синтаксическое делитая на 2 группы. По структуре встречаются повторения слов, словосочетаний и предложений.

Начало предложений бывают в анофонической форме, конец предложений бывают в эпизодической форме. Подвергаясь трансформации, они употребляются. Лексические повторения, будучи в уровне лексической единицы, бывают в палной или непалной форме. Полные лексические повторения играют важное место в усвоении текста и повторяются в полной форме.

В отличии от полных повторений, в непалных повторениях компоненты текста, подвергаясь изменению повторяются. Лексическое повторение имеет такие стили, как образность, эмоциональность, экспрессивность. Повторение словосочетаний, предложений обогащает структуру текста. Выходя из этого, можно сказать, что лексическое повторение это одно из важных средст образования экспрессивности.

A.Cavadova

The role of repetition in the formulation of expressive text

Summary

Expressiveness promotes the expression of the idea by strengthening the effectiveness of the idea, its effectiveness. Expressiveness at phonetic, lexical, syntactic level is extensive. Repetitive as one of the creative factors of the text, enables idea to be strong or weak.

Repetition is divided into two groups: lexical and syntactic repetition. In the form of repetition of words, vocabulary and sentences in the text according to its structure.

Repetitions are anaphoric at the begining of the sentence and in epiphoric form at the end of the sentence. Lexical repetitions at the level of lexical units are complete and incomplete. Complete lexical repetitions play an

important role in comprehension of text and repeated in full from without any change. Unlike complete repeats, the component of the incomplete repeatis repeatedly modified. Lexical repetitions have styles such as imagery, emotionality, expressiveness.

Repetition of word combinations, sentences, has a richer text. Based on all these statements, one can say that lexical repetitions are one of the key means of expressiveness and one of great importance.

Rəyçi: Elmira Həsənova
Filologiya elmləri doktoru, professor